

УДК 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.31.4>

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ПРИКОРДОННОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

MAIN STAGES OF FORMATION OF BORDER TERMINOLOGY

Лазарчук Д.С.,

orcid.org/0009-0006-0874-337X

здобувач ступеня "Доктор філософії"

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Статтю присвячено аналізу прикордонної термінології, що супроводжувала суспільство протягом ключових етапів його історії. Розглянуті термінологічні одиниці, що виникли та еволюціонували протягом різних історичних періодів, відзначились унікальністю та різноманітністю їхнього вживання. У статті досліджено термінологічні одиниці, характерні для різних періодів, зокрема: періоду Київської Русі, часів Великого князівства Литовського, козаччини, Української Народної Республіки, часів перебування під радянською владою та періоду незалежності України. Специфіку прикордонної термінології на кожному з цих етапів вивчено в контексті соціокультурного та політичного середовища свого часу. Звернено увагу на терміни, які визначали статус кордонів, їхню роль у торгівлі, обороні та міжнародних відносинах.

Особливий акцент у статті зроблено на тлумаченні та функційному навантаженні термінів протягом різних історичних періодів. Досліджено, як саме змінювалося сприйняття та використання тих чи тих термінів у контексті історичних та культурних змін. Також було враховано вплив різних історичних чинників на трансформацію прикордонної термінології, що робить статтю важливим внеском у розуміння еволюції мовної сфери в контексті прикордонних територій на теренах України. Такий підхід надає статті ключового значення, адже це сприяє розумінню взаємодії України з сусідніми націями та визначення її культурної ідентичності через взаємовідносини на прикордонних територіях.

Прикордонна термінологія є важливим аспектом у розумінні історії та культурної ідентичності України, а це певною мірою відображає динаміку взаємовідносин із сусідніми націями та державами. Стаття спрямована на внесок у більш глибоке розуміння еволюції мовної сфери прикордонних територій, враховуючи важливі історичні та культурні вектори розвитку.

Ключові слова: термін, термінологічна одиниця, становлення термінології, військовий термін, прикордонна термінологія.

The article is devoted to the analysis of border terminology that accompanied society during key stages of its history. The considered terminological units, which emerged and evolved during different historical periods, are characterized by the uniqueness and diversity of their use. The article examines the terminological units characteristic of different periods, in particular: the period of Kievan Rus, the times of the Grand Duchy of Lithuania, the Cossacks, the Ukrainian People's Republic, the times of Soviet rule and the period of Ukraine's independence. The specifics of border terminology at each of these stages are studied in the context of the socio-cultural and political environment of the time. Attention is paid to the terms that defined the status of borders, their role in trade, defense and international relations.

Particular emphasis is placed on the interpretation and functional load of the border terms during different historical periods. The article examines how the perception and use of certain terms have changed in the context of historical and cultural changes. The article also takes into account the influence of various historical factors on the transformation of border terminology, which makes it an important contribution to understanding the evolution of the language sphere in the context of border areas in Ukraine. This approach makes the article key to understanding Ukraine's interaction with neighboring nations and defining its cultural identity through relations in the borderlands.

Border terminology is an important aspect in understanding Ukraine's history and cultural identity, which to some extent reflects the dynamics of relations with neighboring nations and states. The article aims to contribute to a deeper understanding of the evolution of the linguistic sphere of border areas, taking into account important historical and cultural vectors of development.

Key words: term, terminological unit, formation of terminology, military term, border terminology.

Постановка проблеми. На сьогоднішньому етапі розвитку української термінології важливо приділяти увагу різним аспектам її дослідження: семантичному, структурному, функційному, етимологічному тощо. Розгляд деяких із них мають ґрунтуватися на аналізі основних етапів в історії тої чи тої царини. Це повною мірою стосується й термінології Державної прикордонної служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Терміни різних напрямків завжди були у полі зацікавлення українських лінгвістів. Дослідженням української термінології присвячували свої праці Т. Кияк, А. Дьяков та З. Куделько [7], Л. Томіленко [20], М. Вакуленко [3] та інші. Варті уваги наукові роботи, присвячені військовій термінології, зокрема праці Я. Яремка [25], Н. Акульшиної [1] та інших. Питання прикордонної термінології порушували також В. Гапонова [6], Л. Цвяк [22], О. Янковець [24] та інші.

Постановка завдання. Завданням пропонованої статті є простежити статус та особливості тлумачення прикордонної термінології на різних етапах її становлення.

Виклад основного матеріалу. Ще за часів Київської Русі існувало право охорони кордонів держави. На це період припадає термінологія, пов'язана з розвитком торгівлі та культурного обміну. Зазначимо, що тоді вже функціують терміни на позначення кордонів, польових оборонних споруд. Широкого вживання набули такі терміни як «границя», «рубіж», «застава» [6]. Розгляньмо детальніше їхні значення в словниках української мови. Так, Словник української мови так потрактовує термін «рубіж» – 1) лінія, межа, що відділяє кого-, що-небудь від когось, чогось; державний кордон; 2) лінія оборони, укріплень, місце розташування війська, передова позиція [18]. Термінологічна одиниця «границя» має також декілька тлумачень: 1) лінія, що розділяє

які-небудь території; межа, смуга поділу; 2) те саме, що кордон; 3) допустима норма, межа [18]. Термін «застава» належить не лише до прикордонної термінології, а й до термінологічної системи митної справи. Із погляду охорони кордону застава – місце в'їзду до міста або виїзду з нього, яке охоронялося; військовий охоронний загін, охоронна варта; місце розташування військового підрозділу, котрий охороняє певну ділянку державного кордону [18]. У Словнику української мови бачимо й інше пояснення цього терміна: пост, створюваний на центральному шляху для збирання з проїжджих мита, податків за проїзд або перевезення товарів [18].

Функційне навантаження прикордонної термінології можемо простежити й за часів Великого князівства Литовського, до складу якого входила частина українських земель у другій половині XIV ст. Цей період вносить нові відтінки у прикордонну термінологію, оскільки держава розвивається й починає охоплювати більші території, а також взаємодіє з багатьма національностями. На прикордонну службу тих часів великий вплив мали татарські тактики грабіжницьких набігів, тому для оборони кордону були побудовані прикордонні замки. Головну відповідальність за охорону кордону було покладено на старосту прикордонного замку. До складу сторожі входили замкова сторожа, сторожа «острогова», польна сторожа [12].

Отже, виокремимо такі терміни: «прикордонний замок», «староста прикордонного замку», а також його варіант «намісник прикордонного замку», «замкова сторожа», «острогова сторожа», «польна сторожа», що зафіксовані в історії становлення й розвитку українських земель. За визначенням А. Балануци, термін «прикордонний замок» має таку дефініцію: «важлива система укріплень та оборони південних/“окраїнних” кор-

донів Великого князівства Литовського від часу входу українських земель до його складу й до середини XVI ст., коли вони були включені до новоствореної держави Речі Посполитої» [2, с. 177].

Постає питання, як терміни адаптувалися до нових реалій, а також варті уваги зміни, які відбулися у їхньому вживанні та тлумаченні. А. Поліщук уживає термін «замковий уряд», значення якого пояснював як «інститути великокнязівських намісників, що діяли в межах повітів як територіальної організації бояр-шляхти»; «інститут регіонального управління в станово-територіальному суспільстві, яке творилося на землях Русі у складі Великого князівства Литовського» [13, с. 80]. Термін «староста/намісник» означав «впливового та здібного до воєнної справи в регіоні шляхтича-адміністратора, якому надавалися широкі повноваження на ввірених йому територіях, що прилягали до того чи іншого замку» [2, с. 177]. Покликаючись на один із листів Сигізмунда II Августа, А. Балануца виділяє посаду підстарости. На думку дослідника, термін «підстароста» означає помічник старости прикордонного замку [2, с. 178].

Як зазначив С. Плецький, термін «замкова сторожа» позначає осіб, функція яких полягала в попередженні несподіваного нападу на замок і спостереження за найближчими околицями. Натомість термін «острогова сторожа» вживаний на позначення осіб, які виконували функції поліцейського – контролювали вхід і вихід із міських воріт [12, с. 14]. Термін «польна сторожа» вживався на позначення осіб, призначених для виявлення татарських загонів на дальніх підступах до замку і завчасного попередження населення про небезпеку [12, с. 14].

За часів козацтва відбувається зміщення акценту на військову діяльність та самоорганізацію козацьких загонів, тому ця епоха вносить свої корективи у прикордонну термінологію. Запорізькі козаки активно охороняли свої кордони, розбудовували фортеці, тому аналіз термінологічних одиниць, пов'язаних із козацькою службою та обороною кордонів є ключовим у цьому контексті. У праці Д. Яворницького знаходимо терміни «бекети», «радути», «могили», «фігури». До прикладу, термін «бекети» означав «прикордонні роз'їзди вздовж південних і східних кордонів, що спостерігали за кожним рухом татар», «радути» – особливі приміщення для сторожових бекетів, що слугували заїжджими дворами для допомоги січовим козакам», термін «могили» позначав земляні насипи як вид спосте-

режних пунктів, термін «фігури» мав таке тлумачення: низка бочок, які ставилися для сторожових цілей на відстані половини версти одна від одної уздовж кордону [23, с. 234].

Варто взяти до уваги також, що 1754 року відбулось створення прикордонної варті особливого корпусу військ для охорони кордону в Україні й Ліфляндії [6, с. 407]. У той період, на думку В. Гапонової, відбулось активне запозичення термінів з інших мов. В етимологічному та тлумачному словниках знаходимо відомості про походження й тлумачення таких термінів: «варта» (нім. die Warte) – 1) загін, група людей (перев. озброєних), які охороняють кого-, що-небудь; 2) сторожа [11], [19]; «форпост» (нім. Vorposten) – передовий пункт [8], [19]; «гарнізон» (фр. Garnison) – військові частини, установи, військові навчальні заклади, розташовані постійно або тимчасово в якому-небудь населеному пункті, в укріпленому районі [11], [19]; «контрабанда» (італ. contra проти + bando урядовий указ) – незаконне переміщення через державний кордон товарів або самі товари, що переносяться чи перевозяться нелегально [10], [19]; «кордон» – кордон (фр. cordon), що в перекладі з французької мови означає «шнурок\гасьма» [9], [19].

Новий шар термінології, пов'язаний зі спробами утвердження національної незалежності та реформами в прикордонній політиці, припадає на період Української Народної Республіки. На цьому етапі варто дослідити, які саме терміни використовувалися для позначення державних кордонів, дипломатичних відносин та інших аспектів зовнішньої політики. Попередником прикордонної служби України був Окремий корпус кордонної охорони (ОККО), заснований 1918 року. 20 березня Рада Народних Міністрів УНР ухвалює рішення про створення «пограничної сторожі» та призначає отамана (командувача). 26 березня 1918 року виходить постанова Ради Народних Міністрів УНР про формування комісаріатів-агентури під опікуванням Міністерства торгу і промисловості «на головних кордонних пунктах» [5].

На цьому етапі спостережувалося такі терміни: «бригада кордонної охорони» – 1) частина сухопутної армії, що складається з декількох полків, батальйонів або батарей та інших військових частин і підрозділів; 2) частина флоту, у якій є декілька однотипних військових суден [4]; «командир та начальник штабу бригади» – керівник штабу бригади, «старшина-прикордонник» – старше військове звання сержантського складу Радянської Армії, а також особа, що має це звання

[4]; «вартарка» (застава) – будка для сторожа чи вартового [4].

Після приходу більшовицької влади 1 січня 1922 року термін «Окремий корпус кордонної охорони» було замінено на «Окрему кадрову бригаду кордонної охорони». Така трансформація терміна була зумовлена низькою чисельністю прикордонного війська. У вересні цього ж року термін знову зазнає змін, тоді вже починає функціювати кадрова комісія кордонної охорони [16]. Загалом, часи перебування України під радянською владою змінюють термінологію, пов'язуючи її з прихованістю та централізованістю.

Формування сучасної державності України та інтеграцію її у світове співтовариство визначає новий етап розвитку прикордонної термінології. Відповідно до Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, Указу Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року «Про підпорядкування Україні Прикордонних військ, розташованих на її території», а також законів «Про державний кордон України» та «Про Прикордонні війська України» від 4 листопада 1991 року розпочалася еволюція та формування Прикордонних військ України як незалежної держави [21]. У Законі України «Про прикордонні війська України» від 1991 року бачимо нові терміни, наприклад, «Прикордонні війська України», «Державний комітет у справах охорони кордону», «Командувач Прикордонних військ України», «прикордонний наряд», «прикордонна смуга» тощо. Відповідно, спостерігаємо пояснення терміна «Прикордонні війська України» – війська, головним завданням яких є забезпечення недоторканності державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах України, а також охорона виключної (морської) економічної зони України [15]. Командувач Прикордонних військ – Голова Державного комітету у справах охорони державного кордону України. Від 2003 року Прикордонна служба зазнає реформування, відповідно, й Закон України від 1992 року втрачає чинність.

На сучасному етапі функціює Закон України «Про Державну прикордонну службу України» від 2003 року (зі змінами) [14]. Наявні деякі зміни в термінологійній множині прикордонної служби. Так, на місці терміна «Прикордонна служба» постає термін «Державна прикордонна служба України», термін «Командувач Прикордонних військ» замінено на «Голову Держприкордонслужби» – особа, що здійснює керівництво Державною прикордонною служ-

бою України та діяльністю спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону [14]. Як у законі «Про Прикордонні війська України» 1991 року, так і в законі «Про Державну прикордонну службу України» 2003 року бачимо наявність таких термінів як «прикордонна смуга», «контрольований прикордонний район», «прикордонний наряд» тощо. Сучасний статус прикордонної термінології визначає наявність термінів, пов'язаних з прикордонною безпекою, міжнародною співпрацею та іншими аспектами, визначає сучасний статус прикордонної термінології.

Висновки. Отже, традиція захисту державних кордонів існувала давно, яка мотивувала з'яву термінів на зразок «границя», «рубіж», «застава» та уналежнювала їхній статус у відповідних нормативно-законодавчих актах. Активному розвитку прикордонної справи, відповідно, і становленню прикордонної термінології сприяли татарські набіги за часів Великого князівства Литовського. Підтвердженням цього постають такі терміни як «прикордонний замок», «староста прикордонного замку» або «намісник прикордонного замку», «замкова сторожа», «острогова сторожа», «польна сторожа» та інші. Запорізькі козаки намагались активно відновлювати давні етнічні кордони, що й сприяло становленню низки термінів на кшталт «бекети», «радути», «могили», «фігури» і под. Із 1754 року відбулось створення прикордонної варті особливого корпусу військ для охорони кордону в Україні й Ліфляндії, що й призвело до запозичення таких термінів як «варта», «форпост», «гарнізон», «контрабанда», «кордон» та інших.

Із 1991 року набуває чинності Закон «Про прикордонні війська», у якому повноцінно функціують такі терміни як «Прикордонні війська України», «Державний комітет у справах охорони кордону», «Командувач Прикордонних військ України», «прикордонна смуга», «контрольований прикордонний район», «прикордонний наряд» і под. Після реформи у прикордонній структурі 2003 року трансформації зазнають терміни на позначення органу Прикордонної служби та назви посад: термін «Прикордонні війська» замінено на «Державна прикордонна служба України», а «Командувач Прикордонних військ» замінено на «Голову Державної прикордонної служби України».

Перспективи подальших досліджень полягають у дослідженні семантичних зсувів та етимологічному аналізі прикордонних термінів, що дозволить глибше розкрити шари їхнього значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акульшина Н. Сучасна військова термінологія: когнітивно-прагматичні виміри (на матеріалі перської, української та англійської мов) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Київ, 2016. 353 с.
2. Блануца А. Старости/намісники в «окраїнних» прикордонних замках кінця XV – середини XVI ст. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія історичні науки*. 2014. № 20. С. 177–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2014_20_21 (дата звернення: 17.12.2023).
3. Вакуленко М. Сучасна українська термінологія: методологія, кодифікація, лексикографічна практика : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2023. 445 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та ред. В. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989> (дата звернення: 17.12.2023).
5. Гай-Нижник П. Окремий корпус кордонної охорони (1918–1919 рр.). *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 61–78. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/184653/06-Hai.pdf?sequence=1> (дата звернення: 17.12.2023).
6. Гапонова В., Осадчук М. Проблеми творення української термінології прикордонної та митної служби. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2002. № 453. С. 405–410.
7. Дьяков А., Кияк Т., Куделько З. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти : монографія. Київ : Акад., 2000. 216 с.
8. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / уклад.: Г. П. Півторак та ін. ; ред. тому: Т. Б. Лукінова та ін. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 6 : У-Я. 565 [1] с.
9. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / уклад.: Р. В. Болдирєв та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 3 : Кора-М. 548, [1] с.
10. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / уклад.: Р. В. Болдирєв та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 2 : Д-Копці. 569, [1] с.
11. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / уклад.: Р. В. Болдирєв та ін. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1 : А-Г. 630, [2] с.
12. Плецький С. Становлення прикордонної служби запорізького козацтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 1999. № V. С. 12–20.
13. Поліщук В. Урядницький клан луцького старости князя богуща корецького (на прикладі луцького замкового уряду 1561 – 1567 рр.). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2004. № 8-9. С. 266–298. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/14438> (дата звернення: 17.12.2023).
14. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 р. № 661-IV : станом на 3 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення: 17.12.2023).
15. Про Прикордонні війська України : Закон України від 04.11.1991 р. № 1780-XII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/154576___528108 (дата звернення: 17.12.2023).
16. Руккас А. Відновлення окремого корпусу кордонної охорони української народної республіки восени 1920 р. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2015. № 4. С. 32–36.
17. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан і перспективи розвитку. *Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць*. К. : КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 3–8.
18. Словник української мови. URL: <https://sum.in.ua/> (дата звернення: 17.12.2023).
19. Тлумачний словник української мови. Томи 1–13. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0> (дата звернення: 17.12.2023).
20. Томіленко І. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. 160 с.
21. Торічний О. Теоретико-методичні засади формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі навчання : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Хмельницький, 2013. 605 с.
22. Цвяк Л. Сучасна прикордонна термінологія: особливості утворення та перекладу. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2013. № 11. С. 357–365.
23. Яворницький, І. Історія запорізьких козаків : у 3-х т. Львів : Світ, 1990. Т. 1. 319 с.
24. Янковець О. Англійська прикордонна термінологія: структурно-семантичний, когнітивний і функціональний аспекти : дис. ... д-ра філософії в галузі філології : 03. Чернівці, 2021. 316 с.
25. Яремко Я. Нариси з історії української військової термінології. Дрогобич : Посвіт, 2012. 403 с.